

2. ՏՐԱՅԱՆՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Պարթևա-հռոմեական հակասությունների սրումը: Ինչպես տեսանք, Հայաստանը նվաճելու փորձերը ներոնի օրոք մատնվեցին անհաջողության: Հայ ժողովուրդը, օգտվելով պարթևների և հռոմեական զավթիչների տարաձայնություններից, պայքարի գնով Հռոմին հարկադրեց դիմելու կոմպրոմիսային համաձայնության, ըստ որի հռոմեացիները պիտի բավարարվեին հայկական գահի վրա պարթևական թեկնածուներին հաստատելու անվանական իրավունքով: Սակայն հետագայում Պարթևական թագավորության միջազգային վիճակը տարտամ և թույլ էր, իսկ Մեծ Հայքի ներսում էլ աճում էին պարթևական, թեկուզ և անվանական, դերապետությունից լիովին ազատագրվելու ձգտումները: Այս տեսնելով, Հռոմի կառավարող շրջանները նոր միջոցներ էին փնտրում Հայաստանում պարթևների ազդեցությունը իսպառ վերացնելու համար:

Հռոմեական կայսրությունը գտնվում էր իր հզորության գագաթնակետին: Նա մեկը մյուսի հետևից վերացրեց իր արևելյան սահմաններում գտնվող կախյալ թագավորությունները, վերածելով դրանք հռոմեական պրովինցիաների: Ի հատուցումն փաստորեն կորցրած Մեծ Հայքի, ներոնը 63 թվականին վերացրեց Պոնտոն Բ-ի կախյալ թագավորությունը, դարձնելով Պոնտոսը պրովինցիա, իսկ Բոսպորի թագավորությունը լրիվ ենթարկվեց կայսրությանը: Վարչական տեսակետից Բոսպորի թագավորության օկուպացված տերիտորիան պիտի կազմեր Պոնտական պրովինցիայի հյուսիսային ծայրամասը՝ ներառյալ Կոդքիսը և Հենիոխների երկիրը¹⁵:

Վեսպասիանոսի օրոք, 72 թվականին Կապադովկիային միացվեցին Կոմմագենեն, Փոքր Հայքն ու Պոլեմոնական Պոնտոսը: Այդպիսով, վերանում են Փոքր Հայքի ու Կոմմագենեի թագավորությունները: Ուժեղացվում էին հռոմեական զորակայանները, մանավանդ Եփրատի հռոմեական ափը, նրա ամբողջ ուղղությամբ՝ հյուսիսից հարավ, որը սահմանագիծ էր Մեծ Հայքի և հռոմեական կայսրության միջև:

Այս միջոցառումները արդարացվում էին պարթևների աչքում, մանավանդ, որ 72 և 74 թվականներին տեղի ունեցան ալանների և ասարմատական ալլ ցեղերի նոր ներխուժումներ, որոնք հարկադրեցին Հռոմին ամրություններ կառուցել այժմյան ռազմավիրական ճանապարհի և Ալանաց դռների (Դարիալի կիրճի) շրջանում: Այս ժամանակաշրջանում ավելի զգացվեց ժողովրդի բարեկամ և դաշնակից Իբերիայի՝ Վրաց թագավորության կարևորությունը Կովկասյան լեռնանցքում հսկողություն սահմանելու համար: 74 թվականին, ալանների հերթական ներխուժման ժամանակ, ավերվել էր նաև Վրաց աշխարհը և, ինչպես երևում է, թշնամուն դիմադրելիս, ընկել է կովի դաշտում Փարսման Ա թագավորը: Նրան հաջորդել էր իր որդին՝ Միհրդատը: Մայրաքաղաք Մցխեթայում գտնված հունարեն արձանագրությունից իմանում ենք, որ Վեսպասիանոս կայսրը ամրացրել է քաղաքի պարիսպները Միհրդատի և նրա մոր՝ Համազասպուհի թագուհու համար¹⁶, ինչպես տեսնում ենք, Իբերիա-Վիրքը

¹⁵ См. В. Ф. Гадукевича, Боспорское царство, М.—Л., 1949, էջ 133—134.

¹⁶ См. Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, էջ 54, 348—349.

այդ շրջանում շարունակում էր մնալ Հռոմի պլացդարմ կայսրության ծայրագույն արևելյան սահմանում: Արմազի-Մցխեթայի ամրությունները պետք է կայսրության մատույցները պաշտպանեին ինչպես պարթևներից, այնպես էլ հյուսիսային վաչկատուններից, իսկ անհրաժեշտության դեպքում այդ նույն վաչկատուններին կարելի էր ներս թողնել՝ պարթևների դեմ ուղղելու համար:

Կորբուլոնի արշավանքը Մեծ Հայքի խորքերը՝ Սատաղ—Արտաշատ մայրուղիով, ակնհայտ դարձրեց այն մեծ դերը, որ Պոնտոսը և Պոնտական ծովափն ունեին հռոմեական զորամասերը պարենավորելու գործում, ինչպես և կայսրության հսկողության տակ առնելու համար այն կարևոր լեռնանցքները, որոնք տանում էին դեպի Արևելք՝ Հայաստան, Վիրք և Աղվանք և առհասարակ դեպի Պարթևական աշխարհակալության ոլորտում գտնվող արևելյան երկրները: Սևծովյան նավահանգիստներ Ամիսոսը, Փառնակիան, Տրապեզունտը, Փասիսը, Սերապտոպոլիս-Դիոսկուրիան և Պիտիոնտը կայսրության այն կե-

Տրապեզուի (98—117) դրամը

տերն էին, որտեղ գտնվում էին նավատորմը և հիմնական զորամասերը, որոնք այդ կողմից ապահովելու էին Հռոմեական կայսրության անվտանգությունը: Նոր պրովինցիա Պոնտոսում բարելավվում էին հին ռազմական ճանապարհները և անցկացվում նորերը: Այդ միջոցառումների մեջ առանձնահատուկ տեղ ունենր Տրապեզունտ-Սատաղ ճանապարհի ստեղծումը: Այդ ճանապարհը սկզբում միայն ռազմական նշանակություն ունենր (Տրապեզունտ քաղաքում էր գտնվում Սև ծովի արևելյան ափերը հսկող հռոմեական նավատորմի կայանը): Բայց երբ Հադրիանոսը (117—138) Տրապեզունտում հարմար նավահանգիստ (կառուցեց, քաղաքը վարկերո նշանակություն ձեռք բերեց Մերձավոր Արևելքի առևտրում¹⁷:

Տրապեզուի արշավաճեճը Հայաստան: Պարթևասիրի գահընկեցությունը: Փլավիոսներից (68—98) հետո իշխանության եկած Տրապանոսը (98—117) Եվրոպայում ընկճեց և նվաճեց Դակիան, իսկ Ասիայում՝ հեռավոր Ապառաժ Ա-

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

րաբխան¹⁸։ Հերթը անխուսափելիորեն պիտի հասներ Հայաստանին, և կայսրը առիթ գտավ պատերազմ հայտարարելու պարթևներին։ Այդ առիթն էր Պարթամասիրի նշանակումը Հայաստանի թագավոր՝ առանց կայսեր կարծիքը հարցնելու¹⁹։

Տրայանոսի ագրեսիվ մտահղացումներին խթան էին տվել դեռևս պարթևական Բակուր Բ թագավորի (77—110) բարեկամական կապերը դակերի Դեկեբալ թագավորի հետ²⁰, որին ոչնչացնելու համար (107 թվական) այնքան զոհեր էր տվել Հռոմը։ Այժմ կայսրը, հրաժարվելով Փլավիոսների խաղաղասեր քաղաքականությունից, մեկնում էր Արևելք, նվաճելու ամբողջ Առաջավոր Ասիան։

113 թվականի հոկտեմբերի 27-ին Տրայանոսը մեկնում է Հռոմից։ Նա ռազմերթի ելավ հայերի և պարթևների դեմ այն պատրվակով, որ Հայոց թագավորն իր թագը իրենից չէր ստացել, այլ Պարթևաց թագավորից, բայց,—շարունակում է Դիոն Կասսիոսը,—իրավապես նա տրգորված էր խիստ փառամոլությամբ²¹։ Ծանապարհին, երբ հասնում է Աթենք, այնտեղ նրան են ներկայանում պարթևական թագավոր Խոսրովի (109—129) դեսպանները, որոնք եկել էին խաղաղություն խնդրելու և նվերներ էին բերել։ Արշակունի թագավորը թիւ հպարտությունը չափավորելով՝ ուղարկել էր, որպեսզի աղաչեն նրան, որ պատերազմ չսկսի։ Նաև խնդրում էր նրան, որ Հայաստանը տրվի Բակուրի Պարթամասիր որդուն, ու թախանձագին խնդրում էր նույնպես, որ սրան ուղարկվի թագը։ Նա ասում էր,— շարունակում է պատմիչը,— որ Աշխաղալին, որը հարմար չէր ոչ հռոմեացիների և ոչ էլ պարթևների համար՝ ինքը պահելուց էր արել²²։ Կայսրը ոչ նվերներն է ընդունում, ոչ էլ պատասխանում, միայն հայտարարում է, որ Քարեկամությունը հայտնի է լինում գործերից և ոչ խոսքերից, ուստի և, երբ ինքը կգա Ասորիք՝ կանն այն ամենը, ինչ որ պատշաճ է²³։ Այնուհետև կայսրը պրովինցիա Ասիայի, Լյուկիայի և Կիլիկիայի վրայով հասնում է Սելևկիա, Օրոնտի գետաբերանին, որը Անտիոքի (Ալազն Անտիոք) նավահանգիստն էր։

Անտիոքում Տրայանոսը նամակ է ստանում Պարթամասիրից։ Երբ վերջինս կայսրից պատասխան չի ստանում, ուղարկում է երկրորդ նամակը, որի մեջ արդեն իրեն չէր անվանել Հայոց թագավոր։ Կայսրը այս անգամ սահմա-

¹⁸ Խոսքը վերաբերում է 106 թվականին Ապուստ Արաբիայում գտնվող երկու թագավորությունների (Նաբատեական Պետրայի և հրեական Կեսարիա-Պանեպոլիսի) հռոմեական պրովինցիաների վերածելուն (տե՛ս Т. Моммзен, История Рима, т. V, էջ 359)։

¹⁹ Տրայանոսի դեպի Արևելք կատարած արշավանքի և նրա ձախողման պատմության դրվագները հետաքրքրել են շատ պատմաբանների։ Հ. Մանանդյանը տալիս է գեպքերի գիտականորեն հիմնականում ճիշտ վերլուծությունը (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 22, ծան. 1)։ Նա իրավամբ Մոմզենի ժամանակագրական տվյալներին և դիտողություններին գերադասում է Գուաշմիդի և Լոնգոզենի տեսակետը (տե՛ս այդ մասին Լոնգոզենի նկատողությունները, САН աշխատությունների XI հատորի վերջում, էջ 858—859)։

²⁰ S6՝ս Плиний Младший, Переписка с Траяном, 74 (XVI), ВДИ, 1946, № 2, էջ 247։

²¹ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 22։ Նաև՝ Cass. Dio, XVIII, 17, 1—3։

²² Cass. Dio, XVIII, 17, 1—3։

²³ Նույն տեղում։

նախադրվում է միայն առաջարկով, որ Պարթևամասիբը ներկայանա իրեն անձամբ, Դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց է տալիս, որ կայսրի կողմից սա մի խորամանկ քայլ էր, որպեսզի առանց բարդությունների իր ձեռքը գցի Հայոց թագավորին, գահընկեց անի նրան և վերջ տա Մեծ Հայքի թագավորությանը:

114 թվականի գարնանը Տրայանոսը պատերազմ է հայտարարում հայերին ու սարթեններին և Ասորիքից շարժվում դեպի Հայաստան: Կայսրի ռազմերթի ուղին դեպի Մեծ Հայք ճիշտ է որոշված Հ. Մանանդյանի կողմից: Տրայանոսը գալիս է Մելիտենե, որտեղից Եփրատի հայտնի գետանցով Տոմիսայի (Թմնիս) մոտ, կարելի էր մտնել Հայաստան: Նա գերադասում է հյուսիսային ճանապարհը՝ Սատաղ—Արտաշատ, որով անցել էր Կորբուլոնը: Սակայն Մելիտենեից ուղարկվում է մի զորաբանակ, խարբերդի դաշտի վրայով, ապահովելու իր թիկունքը: Այս զորամասը առանց ճակատամարտի գրավում է Արածանիի վրա գտնվող Արշամաշատ քաղաքը: Վերջինս լինելով հանգուցակետ բոլոր կողմերից եկող ճանապարհների, ուներ կարևոր ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն²⁴:

Մելիտենեից Տրայանոսը շարժվում է դեպի Սատաղ՝ Զիմարայի վրայով գնացող ճանապարհով: Փոքր Հայքում գտնվող Սատաղը հռոմեական լեգեոնների ամենահյուսիսային բանակատեղին էր: Այստեղից սկսվում էր Մեծ Հայքի սահմանը:

Սատաղից Տրայանոսը մտնում է Մեծ Հայքի սահմանները և դեպի Արտաշատ տանող մայրուղիով հասնում մինչև Եղեգիսի ջերմուկները՝ անտիկ հեղինակների էլեգանտ (այժմ՝ Իլիջա՝ Կարինից արևմուտք), որտեղ նա իր բանակով ժամանակավորապես կանգ է առնում հանգստանալու:

Ահա այստեղ կայսերը ներկայանում է երիտասարդ Պարթևամասիբը: «Հայաստանի մեջ,— պատմում է Դիոնը,— Տրայանոսն ընդունեց Պարթևամասիբին: Կայսրը նստած էր բարձր տեղում՝ պատնեշի ծայրին: Պարթևամասիբը, ողջունելով նրան, թագը գլխից հանեց, դրեց նրա ոտքերի մոտ և լուռ կանգնեց, սպասելով, որ նա թագը կվերցնի: Արդ՝ երբ գինվորները մեծ աղաղակ բարձրացրին և Տրայանոսին, իբր ինչ-որ հաղթություն տանելու համար, որ անարյուն էր՝ կոշիցին իմպերատոր (որովհետև նրանք տեսան, որ Արշակունի թագավորը՝ Բակուրի որդին, կայսեր առաջ կանգնած է առանց թագի՝ որպես գերի): Պարթևամասիբը սարսափեց և կարճեց, թե ինքը ծաղրուծանակի է ենթարկվում ու մատնվելու է կորստի²⁵: Նա շուռ եկավ և ուզեց փախչել, բայց, տեսնելով, որ ինքը շրջապատված է խնդրեց շնորհ անել, որ ամբողջի մեջ չխոսի»:

24 Այս դեպքի մասին պատմելիս Դիոն Կասսիոսի բնագրում սխալմամբ հիշատակվում է ժամոհսատա (Շամշատ), փոխանակ «Արշամաշատ»-ի (Արշամաշատ): Այս հանգամանքը շփոթություն է ստեղծել պատմագրության մեջ, իբր հռոմեացիները Տրայանոսի արշավանքի ժամանակ գրավել են Կոմմագենի մայրաքաղաք Սամոսատան, որը առանց այդ էլ պատկանում էր իրենց: Առաջին անգամ այս թյուրիմացության վրա ուշադրություն է դարձրել Դուտշմիլը (տե՛ս Geschichte Irans, էջ 141) և առաջարկել է «Արշամոսատա» ուղիղ ընթերցումը:

25 Այս տեսարանը քանդակված է Կոստանդիանոս Մեծի հաղթական կամարի վրա, որի ալյումաթը վերցված է Տրայանոսի կոթողից և այժմ էլ կարելի է տեսնել Հռոմում (տե՛ս Yisconti, Iconogr. gr., II, 269):

Շարունակելով իր խոսքը, պատմիչն ասում է, որ Պարթամասիրը ներս տարվեց կայսեր վրանը, բայց անորոշ վիճակը չվերացավ: Ճերք նա բարկացած գուրս եկավ, Տրայանոսը նրան կանչեց դարձյալ նույն տեղը, բանակը, և բարձրանալով նորից բեմ, հրամայեց, որ նա ասե բոլորի ներկայությամբ այն, ինչ կամենում է, որպեսզի մարդիկ, անգետ լինելով իրենց երկուսի մեկ-մեկնակ խոսակցությանը՝ այդ մասին շտան զանազան հնարովի տեղեկություններ:

Երբ Պարթամասիրը այս լսեց, ալլևս չլռեց, այլ խոսեց մեծ համարձակությամբ և ասաց, ի միջի ալոց, որ նա ոչ պատերազմի մեջ է հաղթվել, ոչ էլ գերի է վերցվել, այլ եկել է կամավոր կերպով, հավատացած լինելով, թե իրեն որևէ վիրավորանք չեն հասցնի, և թե ինքը կստանա իր թագավորությունը, ինչպես որ Տրդատը ստացել էր Ներոնից: Սակայն Տրայանոսի պատասխանը ցրեց նրա բոլոր հույսերը: «Տրայանոսը,—շարունակում է Դիոն Կասսիոսը,—նրա բոլոր ասածներին պատշաճ կերպով պատասխան տվեց և ասաց, որ Հայաստանը նա ոչ ոքի չի տալու և որ այդ երկիրը պատկանում է հռոմեացիներին և ունենալու է հռոմեական կուսակալ: Իսկ իրեն նա թույլ կտա, որ գնա՝ ուր որ կամենում է»:

«Տրայանոսը,— պատմիչի ասելով,— Պարթամասիրին և նրա հետ եկած պարթևներին բաց թողեց, տալով նրանց ձիավոր ուղեկիցներ, որպեսզի նրանք ոչ ոքի հետ չբանակցեն և որևէ թշնամություն չանեն: Իսկ բոլոր հայերին, որ եկել էին Պարթամասիրի հետ՝ հրամայեց մնալ իրենց երկրում, որովհետև նրանք այժմ իր հպատակներն էին»²⁶:

Ինչպես վկայում են սկզբնաղբյուրները, Պարթամասիրը փորձում է փախչել և ազատվել իրեն ուղեկցող հռոմեացիներից, բայց հռոմեական հեծելազորի հետ ընդհարման ժամանակ բռնվում է և զրիսատվում կախեր հրամանով²⁷:

Հայաստանը հռոմեական պրովինցիա: Հայաստանը հռչակվում է հռոմեական պրովինցիա և այդ առթիվ 115 թվականին Արևելքում թողարկվում է սլոնձե սեստերցիա, որը հասել է մեզ²⁸:

Տրայանոսը, այնուհետև, հաղթական երթով շարժվում է մինչև Արտաշատ²⁹, Դիոնի վկայության համաձայն Տրայանոսը նվաճված Հայաստանում տեղավորում է պահապան զորքեր: Մեծ Հայքի թագավորությունը անվանվում է «Պրովինցիա Արմենիա» և իբրև կառավարիչ Legatus Augusti pro praetore աջատեղ նշանակվում է բարձրագույն անձնավորություն՝ Գ. Ատիլիոս Հուլիանոս Կլավդիոս Ռուփինոսը³⁰:

26 2. Մանեդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 25-26: Նաև՝ Dio. LXIII, 19, 3-5, 20, 1-4:

27 ՏՃ՝ս 2. 3. Առտուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 204, ծան. 1:

28 ՏՃ՝ս ստորև:

29 2. Մանեդյանը (Քննական տեսություն..., հատ. Բ, էջ 27) սխալվում է, ենթադրելով, որ Տրայանոսը իր բանակով շարժվել է դեպի Միջագետք էլեդեյայից անցնելով և Վանուսի ու Մանազկերտի վրայով դեպի Մշո դաշտը և այնտեղից Տիգրանակերտի վրայով դեպի Մծրին:

30 2. 3. Առտուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 205: Նաև՝ Dio. LXIII, 21, 1:

Իսկ Կապադովկիայի ռազմական մարզի, որի մեջ մտնում էր Հայաստանը, լեզատն էր Լ. Կատիլիոս Սեվերոսը, որը կոնսուլ էր դեռևս 110 թվականին³¹:

Արտաշատում Տրայանոսը թողել է լատիններին վիմական արձանագրություն, որը գտնվեց 1966 թվականին Փոքր Վեդի գյուղում³², Պահլանվել է նաև մի դրամ՝ դենար, թողարկված 116—117 թվականներին, Արտաշատի փողերանոցում, Հայաստանի նվաճման առթիվ³³: Արտաշատը, այդպիսով, մնում էր իբրև Հայաստանի գլխավոր կենտրոն, և ինչպես կարծում է Օ. Վ. Կուդրյավցևը, Արմենիա պրովինցիայում ևս, Արևելքի հռոմեական այլ պրովինցիաների օրինակով, ստեղծվել է բաղաձայնի տեղական միությունը (սիտյուն)³⁴:

Հայաստանը իբրև հռոմեական պրովինցիա պետք է ընդունեն հռոմեական կայսեր պաշտամունքը և նրա արձանը պետք է դրվեր Հայաստանի տաճարներում:

Խորհնացին հաղորդում է, որ «Հայաստան ուղարկվեցին հռոմեական գործակալներ, որոնք իրենց հետ բերին Օգոստոս կայսեր արձանը և կանգնեցրին բոլոր մեհյաններում»³⁵, Այս կարգադրությունը պատմահայրը կապում է Օգոստոս կայսեր (մ. թ. ա. 27—մ. թ. 14) ժամանակաշրջանի հետ, բայց այդ կարող է վերաբերվել նաև «Օգոստոս» Տրայանոսի ժամանակներին: Կ. Վ. Տրեվերը ենթադրում է, որ կայսեր մի արձան կարող էր դրվել Գառնիի տաճարում, Արեգ աստվածության կողքին³⁶:

Արտաշատում (և ոչ Սատաղում, ինչպես սովորաբար կարծում են) եղած ժամանակ Տրայանոսին ներկայանում են Վրաց աշխարհի թագավորը կամ նրա դեսպանները և մերձսեծովյան մի շարք Վարդապետներ: Այս դեսպանների մասին տեղեկություններ են պահպանել Եվտրոպիոսը և Փետրոսը³⁷: Վերջինս, հանրագումարի բերելով Տրայանոսի գործունեությունը Հայաստանում և Անդրկովկասում, հաղորդում է. «Տրայանոսը... ետ խլեց պարթևներից Հայաստանը, ոչնչացնելով թագը, նա զրկեց Մեծ Հայքի թագավորին իշխանությունից: Ազվաններին տվեց թագավոր, ընդունեց հռոմեական հպատակության մեջ իբրևների (վրացիներին), բուսպորցիներին, կոլխերին (եգեթացիներին)»: Այս հաղորդումից երևում է, որ նշված դեսպանները տեղի են ունեցել Մեծ Հայքի թագավորության վերանալուց հետո, այսինքն՝ Տրայանոսի էլեգիյա և Արտաշատ գալուց հետո միայն: Ուրեմն, Աղվանքը ևս ճանաչել է իր կախումը Հռոմից և

31 Մեզ հասել է նաև հռոմեական բանաստեղծ Ստատիոս Պոլիբիոս Պապինիոսի ձեռք, ուղղված Կապադովկիայի մի այլ լեզատ՝ Գայոս Ռոստիլիոս Գալլիացուն, որտեղ ասվում է, որ «Նրանից ահաբեկված էին Հայաստանը և Արաքսը, համբերությամբ տանելով իր վրա լատինական կամուրջը» (տե՛ս *Т. Моммзен, История Рима, т. V, էջ 368, ծան. 2*): Անհրաժեշտ է պարզել Կապադովկիայի ռազմական մարզի այս լեզատի ով լինելը:

32 Տե՛ս Բ. Ն. Առաքելյան, Լատիններին արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, *ՊՐՀ, 1967, № 4, էջ 308*:

33 Տե՛ս ստորև:

34 Տե՛ս *«Всемирная история», т. II, М., 1956, էջ 684*.

35 Խորհնացի, Բ, իգ:

36 Տե՛ս *К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 60—61*,

63—64:

37 *Eutrop. Brev., VIII, 3, Festus, Breviarium rerum gestarum Populi Romani, XX.*

աղվանների թագավորը իր իշխանությունը ստացել է Տրայանոսից: Նույնիսկ իբրեւների Միհրդատ թագավորի եղբայր Համազասպը իր զորամասով մասնակցել է Տրայանոսի արշավանքին դեպի Միջագետք, սակայն մահացել է Մծբինի մոտ³⁸:

Տրայանոսի արշավանքի շարունակությունը: Հայաստանում հռոմեական գերիշխանությունը հաստատելուց հետո, Տրայանոսը դուրս է գալիս Արտաշատից, շարունակում իր հաղթական ուղեները դեպի հարավ՝ Միջագետք, ըստ երևույթին, նույն ճանապարհով, ինչ-որ նրանից առաջ անցել էր Կորբուլոնը, այն է՝ «արքունի ճանապարհով», որը Արտաշատը կապում էր Տիգրանակերտի հետ: Ինչպես երևում է, Վանա լճի հյուսիսային կողմերով անցնելիս, կայսրը դեպի հարավ է ուղարկում իր զորավարներից մեկին՝ Լուսիոս Կուրիտոսին: Հայաստանի հարավում հռոմեական գերիշխանությունը հրաժարվում է ճանաչել Կորդուքի Մանիսար իշխանը (թեևս Կորդվաց աշխարհի ղեկավար): Լուսիոս Կուրիտոսը, Վանա լճի արևելյան ափերով անցնելով, ներխուժում է Կորդուք (երևի Կրերյաց լեռնանցքով) և գրավում նրա ամբողջ երկիրը: Այստեղից հռոմեական զորավարը մտնում է այժմյան Ռեանդուզի շրջանը՝ «Մարաց ամուր աշխարհը», որտեղ ապրում էր մարգերի ցեղերից մեկը՝ Mardomedi-ները³⁹: Ըստ երևույթին, այս ուղեմական գործողությունը նպատակ էր հետապնդում փակել Ատրպատականի կողմից Զագրոսի լեռների ճանապարհը և ապահովել Տիգրիսի հովտով անցնող Տրայանոսի զորքը պարթևների հնարավոր հարձակումներից:

Տրայանոսը ոտք դրեց Միջագետք այն քարենպաստ ժամանակ, երբ պարթևները զբաղված էին երկպառակություններով և ի վիճակի չէին դիմադրել հռոմեական զորքերին: Տրայանոսի զորքերը Կորդվաց աշխարհից իջան Միջագետք, որի մեծագույն մասը զբաղեցնում էր պարթևներից կախյալ Ադիաբենների թագավորությունը: Այստեղի թագավորն էր Մեքարսապեսը, որը, ըստ երևույթին, փակվեց իր Արբելա մայրաքաղաքում:

Հռոմեական զորքը առանց կռվի գրավում է Բատնա, Մծբին և Սինգարա քաղաքները: Այստեղից հռոմեացիները շարժվում են դեպի Եդեսիա, որի Աբգար է թագավորը (109—116) շտապում է հայտնել իր հպատակությունը, ուղարկելով իր որդի Աբբանդեսին (Երվանդ) և ճանաչվում է Օսրոյենների թագավոր: 114 թվականին Հռոմեական կայսրությանը միացվում է Տիգրիս ու Եփրատ գետերի միջև գտնվող հարթավայրերը և վերածվում նոր պրովինցիայի՝ «Մեսպոտամիա» (Միջագետք) անունով⁴⁰:

Տրայանոսը Եփրատի և Տիգրիսի վրա հիմնում է նոր մաքսատներ, որից հետո վերադառնում է Անտիոք ձմեռելու:

³⁸ См. Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, т. 2 352—353 и А. И. Амيرانашвили (Болтунова), Иберия и римская экспансия в Азии, ВДИ, 1938, № 4, т. 161, Fest., Brev., XX:

³⁹ Հռոմեական աղբյուրներում սխալմամբ անվանված է Marcomedi (տե՛ս Հ. Մանանդյան, Պատմական-աշխարհագրական մանր հետազոտություններ, Երևան, 1945, էջ 35-36):

⁴⁰ Սեղ հասել է սեստերքիա, թողարկված 116—117 թվականներին Հռոմում, Հայաստանի և Միջագետքի նվաճման առթիվ:

Տրայանոսի արշավանքը դեպի Հաբավային Միջագետք և հետ ձախողումը: 115 թվականի գարնան սկզբներին Տրայանոսը մտավ Ադիաբենե և այս թագավորությունը հայտարարեց հռոմեական պրովինցիա՝ «Անսիրիա» (Ասորեստան) անունով: Այնուհետև ընթանալով դեպի հարավ՝ Տիգրիսի երկայնքով, և չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, Տրայանոսը հասավ Բաբելոնիա: Ինչպես ձիշտ նշում է Լեոն⁴¹, «Պարթևները պատերազմ չէին արել, ետ էին քաշվել երկրի խորքը, ինչպես սովորություն ունեին թշնամու հարձակման դեպքում, որպեսզի պատրաստվեն փոխադարձ հարձակումներին»:

Բաբելոնիայում Տրայանոսի ձեռքն ընկան մայրաքաղաք Տիգրոնը և Տիգրիսի հանդիպակաց ափին գտնվող հռչակավոր Սելեկիան: Այս հարուստ քաղաքները հանձնվեցին զինվորներին՝ կողոպտման: Խոսքով թագավորը փախչում է, ապաստանելով Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասերը, իսկ Շոշում կայսեր ձեռքն են ընկնում արքայադուստրը և արքայական ոսկե գահը:

Հաղթանակներով հղիացած Տրայանոսը 116 թվականին հասավ մինչև պարթևական սատրապություն Մեսենեն (Մեշան)՝ Պարսից ծոցի ափին, և գրավեց Տիգրիսի գետաբերանին գտնվող Խարաթս-Ապասինու վաճառաշահ քաղաքը: Վերջինս այժմյան Քուվեյտի տեղը գտնված արաբական կախյալ Խարաթս կամ Խարակենե փոքրիկ թագավորության կենտրոնն էր, որտեղ իշխում էր Արշակունիների մի ճյուղը: Բոլոր այս երկրամասերը կցվեցին նոր հռոմեական պրովինցիա «Մեսոպոտամիային»:

Այստեղից Պարսից ծոցով ճանապարհը տանում էր դեպի հեթաթային Հնդկաստանը և շատ գալթակղեցուցիչ էր կրկնել Ալեքսանդր Մակեդոնացու երթուղին դեպի այդ երկրներ: Բայց հաղթական կայսեր թիկունքում սկսվեց նվաճված ժողովուրդների այնպիսի հուժկու շարժում, որ հօգու ցնդեցին նրա բոլոր հաղթանակները:

Տրայանոսը Բաբելոնում տեղեկանում է երեք նոր պրովինցիաների՝ Հայաստանի, Միջագետքի և Ադիաբենեի ապստամբության մասին:

Միջագետքում ապստամբների գլուխ է կանգնում պարթևական թագի թեկնածուներից մեկը՝ Միհրդատ Զ-ը, Խոսրով թագավորի եղբայրը: Միհրդատ Զ-ը վերագրավում է ողջ Միջագետքը և հասնում մինչև Կոմագենե, սակայն այդ արշավանքի ժամանակ ձիուց վայր է ընկնում և մահանում (116 թվականին):

Սրան հաջորդեց իր որդին՝ Սանատրուկը, որին օգնության հասավ Հայաստանից ուղարկված զորքը Խոսրովի որդու՝ Պարթամասպատի առաջնոր-

Մարկոս Ավրելիոսի (161—180) դրամը

41 Լեո, Երկերի ժողովածու, հատ. Ա, Երևան, 1966, էջ 355:

գությամբ: Հայաստանում այս ժամանակ ապստամբ ժողովրդի գլուխն էր անցել Վաղարշը, որ հայոց Սանատրուկ թագավորի (88—109) որդին էր⁴²:

Ապստամբական շարժումը անընդհատ ծավալվում էր, ընդգրկելով բոլոր նվաճված երկրները: Տիգրիսի Սելեկիայի, Մծբինի և Եգեսիայի ազգաբնակչությունը ոչնչացրեց հռոմեական կայսրոները և փակեց քաղաքային դռները: Տրայանոսը հարկադրված էր բաժանել իր բանակը և առանձին զորամասերով ուղարկել ապստամբության հիմնական օջախները: Ուղարկված լեգեոններից մեկը՝ Ապպիոս Մաքսիմոսի գլխավորությամբ, լրիվ սրախողաող եղավ: Այնուամենայնիվ, Տրայանոսին հաջողվեց շլատել պարթևների ուժերը իր մի այլ զորավարի՝ Լուսիոս Կուրիատոսի միջոցով: Վերջինս կարողացավ իր կողմը գրավել Պարթևասպատին, հռչակելով նրան պարթևական թագավոր, իսկ Պարթևաստանը՝ Հռոմից կախյալ թագավորություն: Սանատրուկը, մենակ մնալով, հաղթվեց և փախչելիս սպանվեց: Կարծես հաղթանակը հռոմեացիների կողմն էր: Կայսրը շտապեց դեպի հյուսիս, դաժանաբար ճնշելով ապստամբ քաղաքները: Հռոմեացիները նորից վերցրին Մծբինը, Եգեսիան և Սելեկիան (Ջևգմայի դիմաց), որոնք ավերվեցին և կործանվեցին: Տրայանոսը, այնուամենայնիվ, նույն ճանապարհով վերադարձավ հյուսիս, շտապելով դեպի Ասորիք: Բայց այստեղ Ասորական անապատում նրան հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց արաբական Հատրենն փոքրիկ թագավորությունը՝ Հատրա կենտրոնով: Հատրա քաղաքի տակ տեղի ունեցած արյունահեղ ճակատամարտը վերջին մարտն էր, որը տարվում էր 60-ամյա Տրայանոսի ղեկավարությամբ: Հատրան չկարողանալով վերցնել, նա գնաց Ասորիք, մտադրություն ունենալով վերսկսել կռիվը հետևյալ տարվա գարնանը, սակայն ծանր հիվանդացավ և Հռոմ վերադառնալիս վախճանվեց Կիլիկիայի Սելինունտ քաղաքում 117 թվականի օգոստոսի 7-ին: Զորքերի հրամանատարությունը Տրայանոսը հանձնում է իր որդեգիր Հադրիանոսին: Մոմզենի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «Տրայանոսի արևելյան նվաճումները լուսավորեցին հռոմեական կայսրության մոռյալ մայրամուտը այնպես, ինչպես կայծակն է մի ակնթարթ ցրում խավարը գիշերվա, բայց այս վերջինիս նման նոր արշալույսի նախագուշակներ չէին»⁴³: Հ. Մանեդյանը նշում է, որ «Տրայանոսի աշխարհակալական նոր քաղաքականությունը, որ վրկնությունն էր Կրասսոսի և Անտոնինոսի ագրեսիվ ու նվաճողական արևելյան քաղաքականության, չտվեց զրական հետևանքներ: Հռոմեական 114—117 թվականների հաղթական արշավանքները փաստորեն ուժերի ու նյութական միջոցների զուր ու անօգուտ վատնումն էին: Հադրիանոսի ժամանակ... Հռոմեական կայսրության սահմանն արևելքում նորից դարձավ, ինչպես և առաջ, Եփրատ գետը»⁴⁴:

42 Տե՛ս Հ. Յ. Ասատրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 207:

43 Т. Момизен, История Рима, т. V, էջ 364:

44 Հ. Մանեդյան, Պատմական-աշխարհագրական մտեր հետազոտություններ, էջ 32: